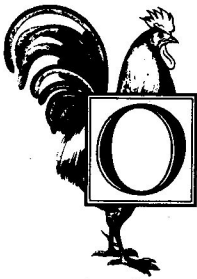

Peter Slotte

Topelius på tuppen?

Artikeln "Allsköns mak" i förra Språkbruk har trevligt nog gett en del respons från läsarna. Särskilt har det finlandssvenska *tupp* 'avträde' väckt intresse och föranlett etymologiska spekulationer.

Också för egen del har jag försökt komma vidare, bl.a. genom att forska i tuppsymboliken, men utan framgång. Litteraturen tycks inte notera tuppens förekomst på dörrar till bekvämlighetsinrättningar av olika slag. Hans Biedermanns stora symbollexikon (*Knaurs Lexikon der Symbole*) som nyligen har översatts till såväl svenska som finska ger ingen uppslagsända trots den fylliga redogörelsen för tuppens mångahanda funktioner i myt, dikt och verklighet. Årets bokrea har tillhandahållit en bok vars 182 sidor ägnas enbart tuppen, Eric Rasmussons *Kuckeliku! berättelser om en galning i dikt och verklighet* (Höganäs 1990). I det innehållsrika och intressanta arbetet står det ingenting om vår finlandssvenska tupp eller om tuppsymbolen på dörren.

En av de läsare som hört av sig hänvisar till tyskans *Topf*, som ju i första hand betyder 'gryta, kastrull' men också kan användas i betydelsen 'nattkärl, potta', särskilt i barnspråk. Ett tyskt barn kan alltså säga *ich muß mal auf den Topf*, när det har behov av att sitta på pottan. Också den vuxne tysken kan uttrycka sig på samma vis, vardagligt eller skämtsamt, när han skall besöka toaletten. Vi har här som synes en nära motsvarighet till rikssvenskans *mugg*; tyskarna går på grytan medan man alltså i Sverige betjänar sig av ett något mindre kärl.

Ljudlikheten *Topf* - *tupp* är onekligen betecknande, men några säkra bevis för att *tuppen* skulle vara ett tyskt lån finns tyvärr inte. *Topf* 'potta' tycks inte heller ha förekommit i den baltiska tyskan, som man gärna tänker sig skulle kunna ligga till grund för en särfinlandssvensk germanism.

Prof. Bertel von Bonsdorff har försett mig med en del material som erbjuder en annan lösning på problemet med den finlandssvenska tuppen. Det är ett spännande uppslag som kombinerar stormaktspolitik, en nationalförfattare och avträdet på ett överraskande men inte helt otroligt sätt.

Den springande punkten tycks vara Zachris Topelius, hans binamn "Tuppen" och hans impopulära agerande i början av 1850-talet, då han visade påtaglig lojalitet mot den reaktionäre tsaren Nikolaj I, vilket i vida kretsar betraktades som ett skamligt avfall från de liberala idéerna. Särskilt hans ställningstagande under kriget 1853–56, det s.k. Krimkriget, då han häftigt tog parti för Ryssland, mot de västallierade, väckte ond blod på många håll i landet. Till oviljan mot Topelius bidrog också att han just vid den här tiden på tvivelaktiga vetenskapliga meriter hade utnämnts till e.o. professor i Finlands historia: en belöning för undersåtlig trohet, ansågs det allmänt. Vid kejsarens död 1856 skrev han till råga på allt ett tårdrypande sorgeskvåde i barntidningen *Eos*.

I artikeln *Tre brev från Lovisa* i tidskriften *Astra* 6/1981 berättar Margit Frankenhaeuser om Topelius allmänt misshagliga hållning; ogillandet av honom gick "ända därhän att hans porträtt förvisades till avträdet som alltsedan dess i finlandssvenska kretsar har burit den för rikssvenskar obegripliga benämningen 'tuppen'". Bertel von Bonsdorff har sänt mig en kopia av Margit Frankenhaeusers artikel och bidragit med kommentarer och förtydliganden.

Det som ligger bakom *tupp* som beteckning för avträdet är alltså enligt denna förklaring att den för tillfället mycket impopulära "Tuppen" Topelius porträtt hade hängts undan på ett ställe som

bättre lämpade sig för ett dylikt "krypdyr" (så kallades han i en samtida smädedikt). När man besökte det sålunda omdekorerade avträdet kunde man alltså skämta om att "göra ett besök hos Tuppen" eller "gå till Tuppen". Därmed skulle det finländska nyordet ha varit fött.

Historien om det utlokaliserade Topeliusporträttet verkar trovärdig; så här kan t.ex. en kole-risk nyländsk lantjunkare ha reagerat. Men vits-igheten i förklaringen, och smaken av folkety-mologisk förklaringslägen, gör att man kanske trots allt skall ställa sig försiktigt avvaktande. Det är möjligt att den definitiva bekräftelsen står att finna i opublicerade samtida brev eller dagböcker. – Margit Frankenhaeuser upplyser oss inte om källan till historien om porträttet på avträdet. Det kan eventuellt vara en gammal släkttradition. Beklagligtvis kan hon inte själv bringa ytterligare klarhet i ärendet, eftersom hon dog vid hög ålder 1990. Inte heller tillfrågade Topeliuskännare har kunnat kasta nytt ljus över problemkomplexet tuppen – Topelius.

Våra dialektsamlingar tyder på att *tupp* 'avträ-de' är en borgerlig nyländsk företeelse från 1800-talet. Kanske var uttrycket en ännu inte helt etablerad eufemism på 1850-talet då "Tuppen" Topelius gjorde sig så impopulär. I samma kretsar kan episoden med det förflyttade porträttet ha utspelat sig. Man frågar sig om det nyskapade avträdesordet rentav kan ha varit ett incitament till porträttförflyttningen: "Tuppen" till tuppen!

Man kan bara gissa. Är historien om Topeliusporträttet helt enkelt för bra för att vara sann?

I varje fall bör utflyttningar av författarporträtt ha varit en betydligt ovanligare företeelse än tuppår på dynghögar eller, eventuellt, tuppemblem på avträdesdörrar. Det bästa stödet för Margit Frankenhaeusers och Bertel von Bonsdorffs förklaring är att den så tydligt visar varför *tupp* är en specifikt finlandssvensk företeelse. Men vad skall man i så fall egentligen tro om tuppssymbolen på avträdesdörrarna utanför det finlandssvenska området?

Oberoende av om Topelius ligger bakom vårt *tuppen* eller ej är det tydligt att "Tuppen" var allmänt bekant som binamn på Zachris Topelius och att också avträdet kallades likadant. Ett vittnesbörd om detta står att finna i bl.a. Th. Hjelmqvists *Förnamn och familjenamn i sekundär användning i nysvenskan* (Lund 1903). Notisen knyter samman Topelius och avträdet, men utan något förmedlande författarporträtt; Topelius är här bara utgångspunkten för ytterligare en ordlekande eufemism. Enligt Hjelmqvist kunde man när man skulle gå till "tuppen" säga att man hade för avsikt att "avlägga ett besök hos barnavännen" – detta alltså med anspelning på "Tuppen" Z:s roll som alla barns älskade sagofarbror. Alltså en eufemism för en eufemism!

Så kan det gå till i språkets värld. Och när det gäller eufemismer kan man aldrig vara riktigt säker: ett väl turnerat familjärt uttryck kan bli gängse språkbruk och leva vidare också efter det att bakgrunden till beteckningen har fallit i glömska.